

Bruce M.S. Campbell, *The Great Transition. Climate, Disease and Society in the Late-Medieval World*, Cambridge 2016, Cambridge University Press, ss. 463

Książka prezentuje dwa główne obszary badań Autora, emerytowanego profesora historii gospodarczej w School of Geography, Archaeology and Palaeoecology The Queens University w Belfaście. Pierwszy dotyczy gospodarki rolnej w Anglii i Irlandii w średniowieczu (przede wszystkim od XII do XV w.), a okazjonalnie także w czasach nowożytnych¹. Natomiast drugi obejmuje historię środowiskową², w tym przede wszystkim wpływ, jaki wywarła zmiana klimatu (*Little Ice Age*) oraz wybuch drugiej pandemii dżumy w połowie XIV w. W rezultacie powstała interesująca tematycznie i nowatorska pod względem metodologicznym publikacja, podejmująca jeden z ważniejszych tematów mediewistyki europejskiej – transformacji gospodarki w późnym średniowieczu oraz roli, jaką odegrały w niej oddziaływania różnorodnych czynników środowiskowych, a także ich wpływu na społeczeństwo w omawianej epoce. Książka Bruce’a Campbella jest bardzo inspirująca także z historiograficznego punktu widzenia. Ukazuje bowiem, jak bardzo zmieniło się podejście w badaniach historii gospodarczej Europy średniowiecznej, będące rezultatem wykorzystania osiągnięć nauk przyrodniczych w zakresie przekształceń środowiska naturalnego, a także badań z dziedziny paleoepidemiologii i biologii molekularnej nad identyfikacją i rozprzestrzenianiem chorób zakaźnych występujących w przeszłości.

Problematyka książki dotyczy kluczowych zagadnień związanych z datowaniem, przebiegiem oraz ustalaniem przyczyn i konsekwencji kryzysu gospodarczego, jaki miał miejsce w Europie w okresie poprzedzającym wybuch drugiej pandemii dżumy. Stanowi nawiązanie do wcześniejszych zainteresowań Autora, podejmowanych nie tylko w artykułach odnoszących się do gospodarki wiejskiej późnego średniowiecza³. W najnowszej książce Autor ukazał kondycję gospo-

---

¹ Zob. bibliografię prac Autora za lata 1975–2015 w: *Peasants and Lords in the Medieval English Economy. Essays in Honour of Bruce M. S. Campbell*, red. M. Kowaleski, J. Langdon, P.R. Schofield, Turnhout 2015 (The Medieval Countryside t. 16), s. 407–414.

² Ten nurt w badaniach Campbella zaobserwować można wyraźnie od pierwszej dekady XXI w., zob. idem, *Nature as Historical Protagonist. Environment and Society in Pre-Industrial England (the 2008 Tawney Memorial Lecture)*, „Economic History Review” 63, 2010, 2, s. 281–314.

³ W 1989 Campbell był organizatorem anglo-amerykańskiego seminarium, którego uczestnicy poszukiwali odpowiedzi na pytanie: czy w pierwszej połowie XIV w. gospodarka Europy znajdowała się w fazie stagnacji, czy też osiągnęła stan kryzysu. Zob. *Before the Black Death. Studies in the „Crisis” of the Early Fourteenth Century*, red. B.M.S. Campbell, Manchester–New York 1991 (reedycja w 1992).

darki europejskiej późnego średniowiecza wraz z zachodzącymi wtedy przemianami, z uwzględnieniem czynników, jakimi były ówczesny klimat i kłęski epidemiologiczne, w omawianym okresie występujące także na obszarach pozaeuropejskich. Pod względem źródłowym Autor wykorzystał dane z archiwów wielkiej własności ziemskiej — świeckiej i kościelnej, pochodzące przede wszystkim z terenów Anglii, Niderlandów, Półwyspu Apenińskiego i północno-wschodniej Francji, czyli z regionów w Europie najbardziej rozwiniętych gospodarczo, oraz — okazjonalnie — także z Półwyspu Iberyjskiego. Zestawił je w licznych tabelach i wykresach. Obrazują one tendencje oraz procesy społeczne i gospodarcze, z odwołaniem do rezultatów badań fizyko-chemicznych dotyczących zmian klimatu w omawianym okresie. Zarówno podczas seminarium z 1989 r., jak też obecnie, Campbell weryfikuje poglądy tych badaczy, którzy w anomaliiach pogodowych pojawiających się w latach 1290–1350, a powodujących nieurodzaj oraz kłęski głodu, dostrzegali przejawy wystąpienia kryzysu gospodarczego w Europie.

Książka, obok wstępu i epilogu, składa się z pięciu zasadniczych rozdziałów, ukazujących współzależność pomiędzy środowiskiem naturalnym, społeczeństwem a gospodarką w omawianym okresie oraz zjawiska zachodzące pod wpływem zmiany klimatu, wybuchu i rozprzestrzeniania się kolejnych fal epidemii. Zjawiska te Autor przedstawił w szerokiej, multinterdyscyplinarnej perspektywie z uwzględnieniem bogatego materiału źródłowego. Ukazał ponadto, jak poszczególne kraje starego kontynentu reagowały na zaistniałe trudności, poszukując antidotum na problemy nękające gospodarkę Europy w końcu XIII i w pierwszej połowie XIV w.

Rozdział pierwszy (s. 1–29), najkrótszy objętościowo, ma charakter wprowadzający w zasadnicze kwestie tematyczne będące treścią książki. Ukazuje interakcje pomiędzy naturą a społeczeństwem, poczynając od trzeciej ćwierci XIII aż do lat siedemdziesiątych XV w. Zostały one przedstawione z uwzględnieniem pozaeuropejskiego tła. W ten sposób Autor mocno zaakcentował globalny charakter zmiany klimatu, do jakiego doszło w ówczesnej Europie. Campbell wyodrębnił trzy okresy w przebiegu transformacji gospodarczej w Europie: pierwszy — od 1260/1270 aż do 1340, drugi — 1340–1370 i trzeci — 1370–1470. *Great Transition* zbiegła się z końcem trwającej od połowy X w. fazy optimum klimatycznego (*Medieval Warm Period*, jakkolwiek zgodnie z ustaleniami paleoklimatologów, właściwe byłoby użycie innego terminu: *Medieval Climate Anomaly*) oraz koniunktury gospodarczej trwającej od połowy X aż do połowy XIV w. Paleoklimatolodzy już od końca XIII w. datują występowanie efektów oddziaływania oscylacji El Niño w skali globalnej, takich jak dotkliwe susze w zachodniej części Ameryki Północnej oraz nawiedzające w tym czasie południowo-wschodnią Azję wyjątkowo obfite opady monsunowe. Skutki wpływu tego prądu pacyficznego odnotowano także w Indiach i w Afryce (ponadprzeciętny poziom lustra wody Nilu). Dla gospodarki w Europie decydujące znaczenie miała druga z wyodrębnionych faz (1340–1370), w której nastąpiła kumulacja serii niekorzystnych zmian zachodzących w środowisku naturalnym oraz nałożenie

się kryzysu politycznego i społecznego (wojna stuletnia), a także wybuch drugiej pandemii dżumy.

Europejską kondycję gospodarczą w okresie poprzedzającym jej załamanie w połowie XIV w. Autor omówił w rozdziale drugim (s. 30–133). Zawarł w nim bogaty materiał źródłowy, ukazując zmiany demograficzne w skali globalnej, podając wielkości wag i cen produktów, a także siłę nabywczą pieniądza oraz zmiany płacy realnej w rolnictwie i budownictwie. Dane te, ujęte w tabele i wykresy, przejrzysto ukazują stan rozwoju gospodarki w Europie w końcu XIII w., uważanym powszechnie za szczytowy punkt jej rozwoju. Była to faza charakteryzująca się wysokim stopniem komercjalizacji i monetaryzacji.

Jeden z zasadniczych problemów, jakie Autor porusza w książce, odnosi się do określenia kondycji gospodarki w Europie Zachodniej w okresie poprzedzającym wybuch drugiej pandemii dżumy (rozdział trzeci, s. 134–266). Mimo licznych opinii, spotykanych w dotychczasowej literaturze przedmiotu, Campbell nie podziela poglądu tych badaczy, którzy opowiadają się za wystąpieniem kryzysu już w pierwszej połowie XIV w. Podstawą dla wyrażenia takiego stanowiska są dane z analiz fizyko-chemicznych rdzeni lodowych, a także próbek sedymentacyjnych pochodzących z dna morskiego z różnych miejsc na półkuli północnej. Akcentuje natomiast pojawienie się w ostatniej dekadzie XIII w. wyraźnych symptomów osłabienia tempa dotychczasowego rozwoju we wszystkich sektorach gospodarki, co przedstawił w tabelach i wykresach, obrazujących zmiany w liczbie ludności, gospodarce rolnej, handlu i wytwórczości rzemieślniczej najbardziej rozwiniętych regionów w Europie, jak Italia i Flandria (s. 143–160). Autor na ich podstawie wnioskuje o pojawieniu się oznak stagnacji na przełomie XIII/XIV w. Elementy typowe dla tej fazy wystąpiły również w Anglii (s. 160–168), a jej skutkiem był spadek eksportu wełny na kontynent. Cennym uzupełnieniem tego rozdziału są tabelaryczne zestawienia (wraz z komentarzem) dochodów gospodarstw ziemskich z około 1290 r., z rozgraniczeniem na poszczególne ich kategorie (s. 261–266).

W rozdziale czwartym (s. 267–331) Autor scharakteryzował gospodarkę europejską w chwili wybuchu wojny stuletniej, w czasie drugiej pandemii dżumy, perturbacji w handlu międzynarodowym oraz wystąpienia czytelnych symptomów oziębienia klimatu (*Little Ice Age*). Dużą część zajęło ukazanie interakcji między zmianami klimatu a wybuchami kolejnych fal epidemii dżumy w Europie (s. 286–319). Sporo miejsca zajmuje też omówienie kwestii identyfikacji bakterii (*Yersinia pestis* czy wąglik) odpowiedzialnej za wybuch pandemii, przyczyn wysokiej śmiertelności i oszacowanie wielkości strat demograficznych jej wystąpienia. Na podstawie źródeł angielskich (głównie odnoszących się do majątków kościelnych w hrabstwach południowo-wschodniej części kraju) Autor szacuje liczbę ofiar drugiej pandemii dżumy w Anglii na około 2 mln osób, a w skali całego kontynentu aż na 30–36 mln (s. 306–313).

Rozdział piąty (s. 332–394) zawiera analizę końcowej fazy transformacji gospodarki Europy, przypadającej na lata 1370–1470, a dokonującej się pod wpływem postępującego pogorszenia się klimatu i kolejnych fal nawrotu dżumy

(do czwartej ćwierci XV w. było ich aż dziewięć). Miało to wpływ na znaczące zmiany w społeczeństwie — od spadku liczby ludności, poprzez problemy związane z rynkiem pracy, wzrostem cen i dziennych kosztów utrzymania aż po zmianę siły nabywczej pieniądza. Campbell zwrócił uwagę na rolę, jaką w wyniku transformacji zajęła gospodarka Europy w stosunku do czołowych krajów azjatyckich. Z jednej strony stanowi to nawiązanie do koncepcji globalizacji gospodarki⁴ w XIII w., z drugiej natomiast służy ukazaniu przyczyn odmiennych dróg rozwoju Europy i Azji w czasach nowożytnych⁵. Autor dostrzega cztery główne przeszkody, które uniemożliwiły Europie powrót do stanu równowagi, w jakim znajdowała się jej gospodarka w XIII w.: trwale pogorszenie się klimatu (początek małej epoki lodowcowej), niedobór pieniądza, wzrost presji czynnika epidemiologicznego oraz degradacja środowiska naturalnego na skutek intensywnego osadnictwa i rozwoju upraw w XII–XIII w.

Żałować należy, że w książce zabrakło omówienia przemian w zakresie techniki rolnej, urządzeń służących do wykorzystania energii wody i wiatru czy innowacji w rozwoju komunikacji lądowej i morskiej. Miały one swój znaczący udział w transformacji gospodarki końca średniowiecza, stojącej wobec nowych wyzwań i poszukiwania dróg rozwoju w zmienionych warunkach. W rozdziale omawiającym negatywne skutki pogorszenia się klimatu pominięto też ukazanie działań podjętych dla ochrony terenów nadmorskich przed częstymi powodziami i skutkami sztormów (np. dla terenów wokół Morza Północnego).

Podsumowując — recenzowaną książkę należy ocenić wysoko. Warto zwrócić uwagę na jej niezaprzeczalny walor, jakim jest ujęcie tytułowej problematyki w bardzo szerokim zakresie, w tym ze znaczącym udziałem rezultatów badań przyrodniczych oraz biologii molekularnej. Dało to możliwość odpowiedzi na pytanie, kiedy w Europie średniowiecznej zaszła trwała zmiana klimatu oraz jaki był jej wpływ na pogorszenie się kondycji ówczesnej gospodarki. Dużym walorem książki jest operowanie bogatym materiałem statystycznym ujętym w formie tabel, wykresów i diagramów.

Moim zdaniem książka Bruce'a M.S. Campbella stanowi znaczący wkład w dyskusję nad przemianami gospodarczymi późnego średniowiecza, poprzez zwrócenie uwagi na średniowieczne korzenie nowożytnej gospodarki oraz odmienne kierunki rozwoju krajów Europy Zachodniej i Azji w omawianym okresie.

Krzysztof Polek
(Kraków)

---

⁴ J.L. Abu-Lughold, *Before European Hegemony. The World System A.D. 1250-1350*, New York 1989 (wydanie polskie: *Europa na peryferiach. Średniowieczny system-świat w latach 1250-1350*, Kęty 2012 [Biblioteka Historyczna t. 8]).

⁵ K. Pomeranz, *The Great Divergence. China, Europe, and the Making of the Modern World Economy*, Princeton 2000.